

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ	52
ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՍԻԱՆ Զ. Ն. - Վերակառուցող աշխատանք	1
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ	
ԶՐԱՔԵԱՆ Զ. ՔԵՐՈՐԵՒ. - Դանիել վ.ի Ասոր- ւոյ «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի» (Շար.)	17
ՂԱԶԻԿԵԱՆ Զ. ԱՐՍԷՆ Գ. - Յուցակ ձեռա- գրաց Ղալաթիոյ Ս. Գր. Լուսաւորիչ ե- կեղեցւոյ - Հրա. Յ. Քիւրտեան (Շար.)	37
ԾԻՍԱԿԱՆ	
ՃԵՄՃԵՄԻԱՆ Զ. ՍԱՀԱԿ. - Երախանքու օ- ծումը՝ հայ եկեղեցւոյ մէջ	21
ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ	
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՅԱԿՈԲ Մ. - Արքայադ. Մխի- թար Սեբաստացու շարահիւսական ըմ- բռնումները (Շար.)	30
ԳԵՂԱՐՈՒԵՍ	
ԵՐԵՄԵԱՆ ԱՐԱՄ. - Գորգագործութեան ար- ուեստը Զարմահալում (Շար.)	50
ԿՐՕՆԱԿԱՆ	
ԶԵՔԻԱՆ Զ. ԼԵՒՈՆ. - Վատիկանեան Բ. Ժո- ղովի հետեւերով - Արդի ֆաղափարքու- թիւնը եւ եկեղեցին (Շար.)	56
ԳՐԱԿԱՆ	
Կ. Վ. - «Հայաստան» եւ «Հայ» անուններու յիշատակութիւնը՝ Հռոմայեցի ֆանի մը բանաստեղծներու մօտ (Շար.)	45
ԱՃԱՌԵԱՆ ՍՈՖԻԱ. - Նամակ առ վեցեօթիկ Մխիթարեան Միաբանութեան Արքայադ.	62
ԱՃԱՌԵԱՆ ՍՈՖԻԱ. - Անտանի «Կեանքիս յուշերից» հատորը եւ հեղինակի անտիպ ժառանգութիւնը	63
ԱՃԱՌԵԱՆ ՀՐԱԶԵԱՅ. - Նամակներ	67
ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻԱՆ Զ. ՎԱՀԱՆ. - Երազներու կղզին - Երեկոյ է...	75
Ընծայարան	76
Արշալոյսը	77
ՏԱՅԱՆ ԱՐԲՈՒՆ. - Յարգանք Մխիթարեան- ներին	86
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԶԱԳԱՆԳ	
Զ. Ն. Տ. Ն. - Ծիրանեփառ Հայրապետին Ոս- կեղէն Յոբելեանը	79

ARTICLE DE FOND	
DER-NERSESSIAN P. N. — Travail de reconstruction	1
PHILOLOGIE	
TCHERAKIAN P. CHERUBIN. — «Exé- gèse des Psaumes» de Daniel le Sy- rien (Suite)	17
GHAZIKIAN P. ARSENE GH. — Cata- logue des manuscrits arméniens de l'Eglise St. Grégoire Loussavoritch de Galata (A suivre)	37
LITURGIE	
DJEMDJEMIAN P. SAHAK. — L'onc- tion des cathéchumènes dans l'Eglise arménienne	21
LINGUISTIQUE	
MEKHITHARIAN HAKOB M. — Les i- dées syntaxiques de l'Abbé Mekhi- thar de Sébaste (Suite)	30
BEAUX ARTS	
YEREMIAN ARAM. — La fabrication des tapis à Tcharmahal (A suivre)	50
RELIGION	
ZEKIYAN P. LEON. — A la lumière du Vatican II ^o — La civilisation mo- derne et l'Eglise (Suite)	56
LITTÉRATURE	
G. V. — Citations des noms «Arménie» et «Arménien» chez quelques poètes romains (A suivre)	45
ADJARIAN SOPHIE. — Lettre à l'Abbé des Mékhitharistes de Venise	62
ADJARIAN SOPHIE. — Le volume des «Mémoires de ma vie» d'Adjarian et l'héritage inédit de l'auteur	63
ADJARIAN HR. — Lettres	67
HOVHANNESSIAN P. VAHAN. — L'Ile des songes: I. - Le soir	75
II. - Le séminaire	76
III. - L'aurore	77
TAYAN ARBOUN. — Honneur aux Mé- khitaristes !	86
ECHO ARMÉNIEN	
P. N. D. N. — Le jubilé d'or de S. Emi- nence le Card. Agagianian	79

1843 - 1968
ՃԻԶ. ՏԱՐԻ
ԹԻԻ 1 - 3

ԲԱԶՄԱՎԵՅ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ~ ԳՐԱԿԱՆ ~ ԳԻՏԱԿԱՆ ~ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ

Revue P A Z M A V E B

CXXVI^o année, 1968, N. 1 - 3

ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՂ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

ՊԱՏԱՍԻԱՆ՝ «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՉՆԱԿ» ԱՄՍԱԹԵՐԹԻ ՅՕԴՈՒԱԾԱԳՐԻՆ

Մխիթարեան Միաբանութեան Ս. Ղա-
զար կղզիին մէջ հաստատուելու 250ա-
մեայ տարեդարձին զուգընթաց, ձայն մը
հնչեց Ամերիկայէն, ձայն մը գնահատան-
քի, զերդ արձագանդ յարգանքի՝ նոր
աշխարհի հայութեան կողմէ, հին ար-
ժէքներու ողելոյնով:

«Հայաստանի Կոչնակ» ամսաթերթի
խմբագրութիւնը աղնուօրէն լայն բացաւ
իր սրահները, հրատարակելու յօդու-
ածաշարք մը՝ «Մխիթարեան զրահանու-
թիւն» խորագրով, որ յաջորդական տա-
սը թիւերու մէջ տեղ ընկեց, 1967ի առա-
ջին ամիսէն սկսած¹:

ՄԵԾ ԳՆԱՀԱՏԱՆՔ

Յօդուածը կը սկսի գնահատական ու-
ժեղ արտայայտութիւններով.

«Արդի հայ զրահանութեան երեքդար-
եան բաղմամբ հասանքներուն մէջ, ու-
րիշ ոչ մէկ շարժում այնքան ուշադրու
ու հաստատուն եղած է՝ որքան Մխիթար-
եան առաքելութիւնը, որպէս կազմակեր-

պուած կրթական ու դրական գործունէ-
ութիւն, որ ԺԸ. դարու առաջին քառոր-
դէն ի վեր մինչեւ մեր օրերը պահած է
իր յարաճուն կենսունակութիւնը: Թե-
րեւս նաեւ ուրիշ ոչ մէկ արդի Միաբա-
նութեան մասին աւելի խօսուած կամ
զրուած է՝ որքան Մխիթարեանց մասին:
Մխիթարեան Միաբանութիւնը Վենետի-
կի ու Վիեննայի իր զոյգ թեւերով՝ ամ-
բողջ արեւմտեան Հայաշխարհին մէջ տա-
րածուն կրթական ու դրական գործունէ-
ութեան կեդրոն մը եղած է, եւ յառաջ
բերած իր պատկառելի վաստակովը ար-
ժանացած՝ համայն հայութեան գնահա-
տանքին եւ օժանդակութեան:

«Մխիթարեան զոյգ Միաբանութիւն-
ները հայ մշակութիւն վերածաղկումի գոր-
ծին մէջ առաջնորդող դեր կատարած են
մասնաւորապէս ԺԸ. դարու կէսէն մին-

1. Հմմտ. «Հայաստանի Կոչնակ», ԿԷ (1967), Թ.
1-10, էջ 12-14, 39-41, 86-88, 105-107, 139,
179-181, 204-206, 242-243, 268-269, 300-302:
Հեղինակն է Բիւզանդ եղիայեան:

չեւ ժԹ. դարու կէսը, նախասահմանադրական շրջանին: Մխիթարեան ընդարձակ դործունէութիւնը ընդգրկած է պատմագիտական, թարգմանական, բանասիրական, հրատարակչական, մեկնաբանական ու գեղարուեստական գրական գաղտեր: Ասոնցմէ դատ եւ գրական դործունէութեանց զուգընթաց՝ Մխիթարեանները յառաջ տարած են կրթական առաքելութիւն մը, թէ՛ Պոլիս եւ թէ՛ դաւառները պահելով զպրօցներ: Ներկայիս եւս, աշխարհի բազմաթիւ կեդրոններու մէջ, ինչպէս Սիւրիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Ֆրանսա եւ այլուր (մենք աւելցնենք՝ Պոլիս ու Պուէնոս Այրէս) կը պահեն լաւ կազմակերպուած զպրօցներ, ուր աճող հայ սերունդներ կը ստանան՝ օտար գիտական ուսմանց զուգընթաց՝ հայեցի դաստիարակութիւն» (Հյտ. Կոչնակ, 1967, էջ 12):

ԲԱՅՑ... ԹԵՆԻ...

Գնահատանքի այս յառաջարանէն ետք՝ յանկարծ կը յայտնուին յարգելի Յօդուածագրին մտահոգութիւնները՝ բայց... ԹԵՆ... ձեռքէն դուրս եկող. ան իր հաստատումներուն մէջ չուզելով չափազանցել, գիտակցաբար կը զուշանայ յայտարարելէ՝ թէ «արդի հայ գրականութեան վերածնունդը ամբողջովին Մխիթարեան Միարանութեամբ սկսած դործ մը ըլլայ» (էջ 12), եւ կը ջանայ պատմական ակնարկներով փաստել թէ «Մխիթարեան շարժումը ո՛չ թէ առանձին եւ անջատ, ինքնիրմով աճած շարժում մըն էր, այլ ժէ-ժԲ դարերուն այդ ընդհանուր հայկական արթնութեան եւ ազգային ինքնագիտակցութեան շարժումին մէջէն աճում մըն էր, ինքն ալ զուգընթաց այդ բոլորին» (էջ 12): Յօդուածագիրը յայտնապէս դէմ է անոնց, որոնք «իրենց բարի խանդավառութեան չափազանցումին մէջ՝ յաճախ այնպէս կը յայտարարեն, որպէս թէ ամբողջ աշխարհի մէջ խաւար կը տիրէր, եւ այդ համատարած խաւարին մէջ կար ու կը շրջէր միայն

մէկ մարդ, որ իր մօմը վառած՝ լուսաւորութիւն կը տարածէր, եւ այդ մէկ մարդն էր Մխիթար Արրահայրը» (էջ 12):

Այդպիսի լուսաւորութեան այդ ընդհանուր շարժումը բացատրելու եւ ներկայացնելու համար, մեր յարգույ Յօդուածագիրը պատմական թուարկումներու յանկերդ մը ունի, որ առաջին իսկ յօդուածին երկու էջերուն մէջ երեք անգամ կը կրկնուի, յայտարարելու համար թէ հայ լուսաւորութեան շարժումը Մխիթարէն առաջ «ԺԵ. դարու առաջին կէսէն սկսած էր արդէն Սիւնեաց աշխարհի վանքերուն վերածաղկումով, էջմիածնի Յովհաննայ վանքով, Նոր Զուգայի Ամենափրկիչ վանքով ու յետոյ Խաչատուր Եպսկ. Կեսարացիի տպարանով՝ 1641ին, Բաղէշի Ամիրաթօլլէթ համալսարանով, Երուսաղէմի եւ Կիւրիկիոյ վանքերով, ապա նաեւ Եւրոպայի մէջ Կիւթէմպերկի դիւանէն հայեցի օղուտներ քաղող «Գալիթ» ու «Վարդապետ» Յակոբ, Արզար, Ծառացի եւ Ոսկան մշակներով, Պոլսոյ մէջ՝ ԺԵ. դարուն վերջին մասին՝ Երեմիա Չէլչիլի Քէօմիւրճեան աշխարհական առաջին մտաւորականով, ու Կոլոտեան-Նաւեան գաղտի աշակերտներով, արդէն բացուած ու լայնցած ալ էր հայ լուսաւորութեան ճամբան՝ երբ հրապարակ եկաւ Մխիթար Սեբաստացի Վարդապետը» (էջ 13):

ՈՒՇԱԳԻՐ ՍԵԱՆՆԵՐՈՒՆ

Գեղեցիկ թուարկումներ. սակայն պատմական անձեռն գաղաւթումով եւ յորջորջումներով, որոնք մեղի խորհելու տան՝ թէ յօդուածին հեղինակը մօտեցած է իրական աղբիւրներուն, թէ հարեւանցի տեղեկութիւններ միայն ունի անոնց մասին, հուսկ՝ թէ իրադէպ ալ չէ իր յայտարարութիւններու ներքին արժէքին ու կապակցութեան: Տեսնենք մէկ քանին:

Կոլոտեան-Նաւեան գաղտը առ նուազն ժամանակակից է Մխիթար Արրահայր. Կոլոտ՝ Պոլսոյ Պատրիարք եղած է, ըստ

Օրմանեանի, 1715-1741, իսկ Նաւեան 1741-1749, 1752-1764. անշուշտ Կոլոտեան-Նաւեան գաղտի աշակերտները աւելի ուշ երեւան են եկած, բանալու կամ լայնցնելու համար հայ լուսաւորութեան ճամբան:

Բայց Մխիթար՝ լուսաւորութեան գաղափարականով հրապարակ եկաւ 1695ի տեղեկները, եւ իր Միարանութիւնը հիմնեց 1700-1701ի շրջանին:

Թուարանական կամ տոմարական այս հաշիւներով չենք ուզեր զբաղիլ ու գրադեցնել մեր ընթերցողները, որոնք ինքնին կարող են կրթակցութիւններ հանել:

Նորութիւն մըն ալ մեղի համար՝ Յօդուածագրին յիշած Բաղէշի Ամիրաթօլլէթ համալսարանն է, երեք անգամ կրկնուած, անգամ մըն ալ երկրորդ յօդուածին մէջ: Մեր գիտցածով՝ թիւրիմացութիւն մը կայ հոս: Բաղէշի համալսարանը, կամ աւելի ճիշտ՝ ըսենք վարդապետանոցը, հիմնուած է 1589ին, Բարսեղ Վրդ. Գաւառցիի կողմէ, որ վանահայրն էր Բաղէշի կից Ամրտուլ վանքին. Ամրտուլ (կամ Ամիրտուլ, Ամրդուլ, Ամիրդուլ) ազաւաղուած ձեւն է, ըստ Աճառեանի, «ամրդի» բառին. այսպէս՝ Ամրտուլ կը կոչուէր Բաղէշի վանքը, որ նուիրուած էր ամրդուլոյն, Ս. Յովհաննէս Մկրտիչի: Իսկ Ամիրտուլլաթ կամ Ամիրաթօլլէթ՝ նշանաւոր բժիշկ մըն էր, Ամասիացի (1420-1496), որ ամենեւին կապ չունի Բաղէշի համալսարան-վարդապետանոցին հետ, բացի անունի մերձաւոր նմանութենէն:

Այսքան՝ իբր յառաջարան:

ՏԵՂ.-ԲԱՅՑ, ՈՒ ԵՏ-ԲԱՅՑ

Եթէ մեր յարգույ Յօդուածագիրը խորապէս ուսումնասիրած ըլլար Մխիթար Արրահայր շրջանը եւ անոր մասին հրատարակուած լուրջ պատմագրքերը, պիտի նկատէր թէ Մխիթարեաններն իրենք իսկ, վերածնունդի եւ հայ լուսաւորութեան շարժումի մասին արտայայտուելու տեղն, գնահատանքով խօսած են Մխի-

թարէն դուրս՝ այլ անձերու մասին. այդպէս, դռնէ վերջին շրջանին լոյս տեսած քանի մը օրինակները թուելու համար, նկատմամբ Ոսկանի (Բաղմալէպ, 1966, թիւ 11-12), այդպէս՝ նկատմամբ Նոյն ինքն Բաղէշի Ամրտուլ վանքին (Բաղմ. 1949, թիւ 7-12, էջ 222) ու նաեւ նկատմամբ Տաթեւի, էջմիածնի, Նոր Զուգայի վանքերուն (Բաղմ. 1949, թ. 7-12, էջ 251). վանքեր ու գրական լուսաւորութեան կեդրոններ, որոնց արդիւնաշատ ու բազմազան ճիւղերը, դժբախտաբար, ըստ Աճառեանի, «տեւական չէին եղել. շատ կարճ կեանք էին ունեցել, եւ մի փոքր ժամանակ փայլելուց յետոյ՝ հանգիւ էին» (Պամ. Հայոց Նոր. Գրակ. Պէյրութ, 1939, էջ 16):

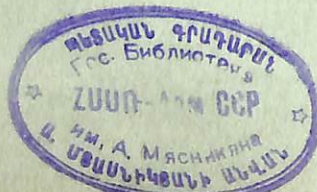
Մեր յարգույ Յօդուածագիրն ալ կ'ընդունի այս իրականութիւնը եւ իր երկրորդ յօդուածով կը հաւաստէ թէ Մխիթարէն առաջ եւ Մխիթարի ժամանակներուն՝ Հայաստանի հողին վրայ հիմնուած վանքերն ու գրական կեդրոնները, «բոլորն ալ կարճատեւ կեանք ունեցան՝ տիրող քաղաքական խիստ եւ աննպաստ պայմաններուն հարկադրանքով» (էջ 40). ու անգամ մըն ալ կը թուէ Տաթեւ, Նոր Զուգա, էջմիածին, Բաղէշի Ամիրաթօլլէթը, իբրեւ հանգեալ ու լուծ վանքեր:

Այսպէս, ուրեմն, յարգույ Յօդուածագիրն ինքնին տեղ-քայլ կամ ետ-քայլ մը կ'ընէ, իր առաջին իսկ երկու յօդուածներուն ընթացքին, այսպէս լուծելով նախապէս հաւաստածները: Եթէ այդ վանքերը հանգած էին, ուրեմն՝ Մխիթար ծայրէն սկսաւ...:

Ամէն պարագայի, մենք երբեք պիտի չուզէինք Մխիթարի դերը բարձրացնելու նպատակով՝ նուստացնել արժանաւոր միւս ուսմիտները մեր լուսաւորութեան. ոչ ալ, սակայն, փոխադարձաբար. հոգ չէ թէ անոնց լոյս տեւական հետքեր չթողուց, կամ քիչ ժամանակ միայն մնաց արժարժուն. անոնք ալ մեր վերածնունդին ճամբայ բացող արժանաւոր մշակներն են:

Կը խորհնք թէ ո՛րքան բարձրացնենք

2705-68

ու զնահատենք անոնց դերը, նոյնքան աւելի զնահատած կ'ըլլանք ինքնին Մխիթարի դործը, որ՝ ըստ յօդուածադրին իսկ յայտարարութեան՝ «զուգընթացութիւն մը ու կրկնութիւն մը է վերոյիշեալներու դործին» (էջ 13):

Բայց չէ՞ որ էջ մը առաջ ըսած էր թէ Մխիթարի շարժումն ալ «զուգընթաց» էր ուրիշներու: Զարմանալի՝ հակասութիւն:

ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐ

Յօդուածադիրը նպատակ ունի «գլխաւորապէս դրական կողմէ» (էջ 13) մօտենալ Մխիթարի դործունէութեան եւ վեր հանել այդ շարժումին յատկանիշները, որոնցմէ իրը առաջին կը թուէ հայ ուսումնաւարտ միտքը դէպի եւրոպական աղբիւրներ առաջնորդելու նիւթը: Մխիթար Սեբաստացիի մէջ մեր Յօդուածադիրը կը ճանչնայ՝ լոյսի համար հայրենի հողերէն դուրս ձգտող շարժումին ամէնէն համարձակ մէկ ներկայացուցիչը: Ու թուարկելէ ետք՝ Պարոյր Հայկազէն մինչեւ Շիրակացի, Մեղապարտ Յակոբէն մինչեւ Ոսկան ու Աբովեան-Նալբանդեան, կ'ըզրակացնէ թէ «Մխիթարեան շարժումը կազմակերպուած մէկ ուխտագնացութիւնն է հայ միտքին դէպի Արեւմուտք» (էջ 14):

Եթէ «ուխտագնացութիւն» եզրը աւելի բանաստեղծական որակում մըն է Մխիթարի դործունէութեան, սակայն անոր կազմակերպեալ հանգամանքը՝ բուն իսկ եւ էական տարրն է այդ շարժումին: Դժբախտաբար, մեր հեղինակը չի մանրամասնէր այս կէտին շուրջ, եւ կ'անցնի թուելու այլ յատկանիշներ, յաճախ արտաքին ազդակներ ու երեւոյթներ Մխիթարեան դործին:

Ս. Ղազարի 250ամեակին առիթով՝ յիշատակի խոհերու մեր շարքին երկրորդը կը խորացնէր ճիշտ այս կազմակերպութեան ներքին յօրինուածքն ու աստիճանաւոր յառաջխաղացումը՝ դարձնելով դրասկէրներէն մինչեւ վարդապետական գաւազանի տուգնութիւն, քարոզատուութիւն եւ հրատարակչային զբաղմունքներ:

Թիւն եւ հրատարակչային զբաղմունքն աշխատանք: Կ'երեւի թէ մեր յարգոյ Յօդուածադիրը այս վերջին քսանամեակին ընթացքին Մխիթարի ու իր դործին մասին հրատարակուած ուսումնասիրութիւններուն տեղեակ է:

Մխիթարի դէպի արտասահման դադարձ՝ սպառնալից երեւոյթ մը ունէր հետեւի շրջանին, լատինարան հայերէնը տիրապետած էր, եւ անոր հետ՝ օտարացումի ծանր շղթաներ կու գային կաշկանդել Եւրոպա դիմող հայ եկեղեցականները, կրօնական ու ծիսական տեսակէտով: Այս տեսանկիւնին մէջ, մեր Յօդուածադիրը վեր կը հանէ, շատ ուղիղ կերպով, Մխիթարեան շարժումին երկրորդ յատկանիշը՝ այն է հայեցիութեան հիմնական նկարագիրը: Ուրախ ենք յատկապէս անոր համար՝ որ յարգոյ Յօդուածադիրը Մխիթարի մէջ կը տեսնէ անկեղծ համոզումով դործող ազդասէր ու ազդանուէր եկեղեցականը: Կրօնական հարցերու մէջ, սակայն, երբեմն թերի են իր տեղեկութիւնները կամ միակողմանի. ատոր հետեւանքով՝ նուազ առարկայական կը թուին իր դատումները. առանց արդէն դուրս կը մնային դրական հայեցակէտէն, որու շրջածիրին մէջ հարկ էր ամփոփուիլ՝ խորագրին իսկ պարտադրանքով:

ՅԵՅՈՏԱԾ ՅԱՆԿԵՐԳ ՄԸ

Յօդուածադիրը այնուհետեւ կ'անցնի համադրելու Մխիթարեաններու դործը ու փառաբանանքով կը թուարկէ զանազան հեղինակներ ու գրքեր, յիշատակելի թուականներ: Բայց յանկարծ ցեցոտած յանկերգ մը դուրս կը հանէ հնամաշ կապոյցէ մը, անշուշտ ուրիշներէ փոխ առած, յայտարարելու համար թէ Մխիթարեան Հայրերու կողմէ կատարուած նախնայ դործերու հրատարակութիւնները հարազատ չեն, կամայական մեկնարանութիւններ են ստացած, Մխիթարեան դաւանական համոզումներուն համաձայն՝ նոր հանդերձանք ստացած:

Մենք, ուրիշ առիթներով, երկար խօսած ենք այսօրինակ խեղաթիւրումներու մասին (Բազմ. 1953, թ. 11-12 էջ 238-243, 1960 թ. 5-6 էջ 116-121): Ժամանակին պարսաւալից արտայայտութիւններ կատարուած են Մխիթարեան հրատարակութիւններուն դէմ՝ զանազան անձերու կողմէ, օտարախորթ սրբազրուութիւններով լի դործեր բնորոշելով Ս. Ղազարի հրատարակութիւնները: Ատենին պատասխանած ենք անոնց՝ փաստացի վկայութիւններով եւ ձեռագրական մանրակրկիտ համեմատութիւններով. ու ցաւօք սրտի, ցոյց ենք տուած որ բնագրական այդպիսի խեղաթիւրումները պէտք է փնտռել Վենետիկէն դուրս կատարուած հրատարակութիւններուն մէջ՝ Սանկտպետրսբուրգ, Պոլիս, Եւայն...: Մատնանիշ ենք ըրած խեղաթիւրուած տեղիքները եւ ջանացած ենք վերակազմել բնագրիները՝ ձեռագրական տուեալներով: Խեղաթիւրուած ենք գտած Ս. Ներսէս Շնորհալիի, Խոսրով Անճեւացիի, Յովհ. Երզնկացի-Մործորեցիի կարգ մը բնագրիները՝ դաւանաբանական շատ կարեւոր հարցեր պարունակող հատուածներու մէջ. եւ բնագրական այդ խեղաթիւրումները կատարուած էին հեռու Ս. Ղազարէն. հոս, ընդհակառակն, դուռմի աշխատանքն է որ տեղի է ունեցած, եւ Մխիթարեան Հայրերը ճիշտ չեն խնայած վերամշակելու եւ պարտելու ամէն ինչ՝ իր հարազատ ակերուն մէջ:

Մեր յարգոյ Յօդուածադիրը այս լուսարանութիւններուն մասին ալ կ'երեւի թէ տեղեկութիւն չունի, եւ փոխ կ'առնէ անհիմն ու ցեցոտած յանկերգներ, որոնք խոտոր կը համեմատին ներկայ ժամանակներու մտայնութեան եւ դործելակերպին:

ԲԱՅՑ ՇՆՈՐՀԱԿԱԼ ԵՆՔ

Բայց շնորհակալ ենք որ յաջորդ յօդուածներով երկարօրէն կը ստորաբաժանէ Մխիթարեան մշակներու դրական արտադրութիւնները, կը ծանօթացնէ դէմ-

քեր ու դործեր, կը վերլուծէ Վենետիկի ու Վիեննայի զոյգ վանքերուն աշխատանքները, զնահատելով իսկական արժէքներ: Ընդհանրապէս, սակայն հարեւանցի է իր տեսութիւններուն մէջ. երբեմն մասնաւոր ակնոցով կը ստորադնահատէ մեծանուն դէմքեր, ինչպէս է Զամբանի Պատմութեան պարագային. մերթհասու չէ ըմբռնելու կարգ մը հրատարակութիւններու արժէքը, ինչպէս է պարագան Ալիշանի հնախօսական մեծարժէք ուսումնասիրութիւններուն կամ Զամբանի քերականութեան: Իսկ Հայկազեան բառարանի մասին խօսելու ատեն՝ Յօդուածադիրն զիտական ծանօթութիւնները շատ սահմանափակ կ'երեւին եւ անբաւարար: Յոճախ ալ անհաւասար են իր գրադատումները. երկար կը խօսուի փոքրիկ դործի մը մասին, հսկանքը ըստուերի մէջ ձգելով:

Կը համարենք թէ յարգոյ Յօդուածադիրը աւելի ժողովրդական զանգուածներու ուղղած է իր դրութիւնը. ատկէ են անշուշտ նաեւ նիւթի դասաւորութեան քիչ մը խառնակ ընթացքը, անտեղի չեղումները՝ կրօնական հարցերու մասին ճամբարտակելու, եւ նոյնիսկ հակասութիւնները:

Այս բոլորէն անկախ, ջերմօրէն շնորհակալ ենք Մխիթարեան դործունէութիւնը ծանօթացնելու իր բարի տրամադրութեան:

ՄԵԾ ԳՈՎԵՍՏ ՄԸ՝ ՍՏՈՒԵՐԻՆ ՄԷՋԷՆ

Յօդուածադիրը մը, 24 էջնոց, ամբողջովին նուիրուած Մխիթարեան դրականութեան, ուր հազիւ երեք տող՝ մեծ Ալիշանի մասին, երբ կարգը կու գայ անոր պատմա-հնախօսական մեծարժէք ու կառուցիչ աշխատանքներու մասին խօսելու: Եւրոպական համայնազիտարանները աւելի տողեր կը նուիրեն Ալիշանի՝ քան մեր ուրիշ Յօդուածադիրը:

Վեցերորդ յօդուածը ամբողջովին նուիրուած է Բազմատունիի եւ Հիւրմիւլի:

կը տրուին նաեւ աշխարհաբար թարգմանութիւններ երկու հեղինակներու գործերէն ալ. յօդուածաշարքին ամէնէն անձնական ու արժէքաւոր մասն է թերեւս ասիկա:

Յօդուածին վերջաւորութեան՝ փոքրիկ յայտարարութիւն մը կայ, ուր կը խոստանայ աւելի ուշ եւ առանձին խօսիչ Ալիշանի մասին «որովհետեւ Ալիշան - կ'ըսէ Յօդուածադիրը - Մխիթարեաններու պատկանելէ աւելի՝ կը պատկանի ժ.Պ. դարու հայ ընդհանուր մտաւորականութեան» (էջ 181):

Աճա՛ Մխիթարեան դպրոցին ուղղուած մեծ գովեստ մը, որուն հսկայութեան՝ կարծէք՝ Յօդուածադիրն իսկ չունի դիտակցութիւնը: Ալիշանի պատկանիլը ժ.Պ. դարու հայ ընդհանուր մտաւորականութեան՝ մեծագոյն պարծանքն իսկ է, կը խորհնք, Մխիթարեան դրականութեան:

ՀԻՒԱՆԴՈՏ ՄՏՔԵՐ

Գնահատական խորհրդածութիւններէ ետք, իններորդ յօդուածով՝ հեղինակը կ'անցնի քննադատական նկատողութիւններու, կատարեալ յարձակումի մը խիզախ պոռթկումով, ուր կը ձգնի ցոյց տալու «Մխիթարեան գործին սահմանափակութիւնը» (էջ 268):

Այս իններորդ յօդուածը լոյս տեսնելու օրերուն, սփիւռքի զանազան կեդրոններէն ու առանձին մտաւորականներէ ալ ցաւակցական ու բողոքի տողեր ստացանք, եւ խնդրանք՝ չուտով տալու հարկ եղած լուսարանութիւնները. նախընտրեցինք լռել. սպասեցինք. հասաւ յօդուածաշարքին տասներորդ թիւը, վերջինը, ամբողջապէս նուիրուած Մխիթարի անձին, կեանքին ու գրական վաստակին. տրամաբանական կարգով՝ յօդուածաշարքին առաջին էջերուն մէջ ղեկավարութիւն մը, ուր կան պատմական սխալներ՝ Մխիթարի վարքի ներկայացման մէջ, ինչպէս նաեւ սխալ մեկնութիւններ ժամանակի ու Մխիթարի կրօնական բմբռնումներուն մասին. կը թուարկուին

նաեւ զտաժամած աղբիւրներ: Կ'երեւի թէ խմբագրութիւնն ալ կարգ մը հատուածներ յապաւեր է, ու մնացեր է պոչատ բան մը, առանց վերջարանի՝ ուր անդամ մը եւս կը յիշատակուի Մխիթարէ «առաջ բացուած Նոր Զուգայի, Մեծ Անապատի, Բաղէշեան Ամիրտէօլլէթի (նորէն եկաւ) Պոլսոյ Կոյստեան-Նալեան... հոյլ մը լուսաւորեալ գէմքերու ճանապարհը դէպի դիտութիւն եւ ազգային ինքնաճանաչում» (էջ 302): Տպածոյ այս յանկերդին այս չորրորդ կրկնութիւնը կը մատնանը՝ չէ իսկապէս տպածոյ զաղախարհեր տաւածելու ճիւղը, ցոյց տալու համար՝ վերջին պահուն ալ՝ թէ Մխիթար պարզապէս չարունակող է եւ ընդհանրացնող: Բայց չէ՞ որ Բաղէշ ու Զուգա հանդած էին, Կոյստ ու Նալեան դեռ նոր աշխարհ կու գային: Մեր յարգոյ Յօդուածադիրը կը մատնանչէ իսկապէս հիւանդոտ մտայնութիւն մը:

ԱՐԺԷՔԱԶՐԿՈՒՄ

Վերադառնանք իններորդ յօդուածին, որ քննադատական կատարեալ յարձակում մըն է ընդդէմ Մխիթարեան դպրոցին: Յարգոյ յօդուածադիրը Մխիթարեան դրականութիւնը կ'որակէ պարզապէս «բանահաւաքութիւն», զուրկ՝ ըստեղծագործական կառուցումէ, զուրկ՝ հայ պատմութեան ու մշակոյթի կոթողներու վերականգնող ճարտարապետական հանձարէ, զուրկ՝ գիտական հետախուզող մտքի համադրական մեթոտէ. աշխատանք մը՝ լոկ «բեկորային ու քրննադատական, բայց չէ կրցած ըլլալ ամբողջական ու կառուցողական» (հմմտ. էջ 268):

Իսկ բանաստեղծական ու գեղարուեստական գործերու մէջ, զուրկ՝ պարզունակ ջերմութենէ, զուրկ՝ իսկական գեղեցկութենէ, զուրկ՝ հայութեան հոգիէն բղխող ջերմ ու հարազատ ներշնչումէ (հմմտ. էջ 268):

«Ալիշանի բանաստեղծութեան մէջ իսկ յուշ մըն է - կ'ըսէ յարգոյ Յօդուածա-

դիրը - հայ կեանքը, քան թէ բարասուն իրականութիւն» (էջ 268):

Հուսկ՝ կ'եզրակացնէ թէ Մխիթարեաններու «հայրենասիրութիւնն իսկ մնացած է Պղատոնական ու զրդունակ» (էջ 268), եւ կը ջանայ հաստատել թէ «Մխիթարեանները մնացած են միշտ հայ ժողովուրդի կեանքի լուսանցքին վրայ» (էջ 269):

ՀԱԿԱՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մեր համեստ կարծիքով, արժէքազրկ կու լինի վերոյիշեալ բանաձեւումներուն մէջ, որքան բառ կայ՝ նոյնքան ալ սխալ հաւաստումներ եւ թիւրիմացութիւններ:

Եթէ չզոհանանք լոկ թերթաւորով Մխիթարեան Հայրերու գրական ու պատմաբանասիրական արտագրութիւնները, այլ բարի կամքն ալ ունենանք դանոնք քիչ մը կարդալու, զոնէ վիսաւորները, պիտի տեսնենք թէ վերականգնող ի՞նչքան մեծ ու տխուրական աշխատանք թափուած է հոն, եւ հայրենասիրական ի՞նչ տաք շունչ կայ այնտեղ:

Բայց մեր Յօդուածադիրը վախցած է անոնց վրայ անդամ մը եւս կ'ընէ. թերեւս վախցած է որ ինք ոչնչանայ անոնց բռան տակ. նոյնիսկ տեղ մը կը զոհաբերան տակ. նոյնիսկ տեղ մը կը զոհանայ յայտարարելով թէ զրազարանի մը մէջ տեսած է Սաղմոսներու մեկնութեան Չամչեանի տասը հատորները (էջ 105), մատնանչելով թէ ի՞նչքան թեթեւօրէն ու հարեւանցի մօտեցած է իր նիւթին:

Ոչ միայն այսքան. այլ եւ ելած կը հաւատէ իր իսկ նախապէս ըսածներուն: Չէ՞ որ երկրորդ իսկ յօդուածին մէջ ըսած էր թէ «Մխիթարեան գոյը Մխարանութիւններն ալ հաստատ մնացին հայ ազգային նկարագրի ուղեղին մէջ, եւ թէ՛ իրենց գրականութեան մէջ, թէ՛ իրենց կրթական գործին մէջ պահպանեցին ու յայտարարեցին հայեցիութեան հիմնական» (39, ընդդժումը Հեղինակէն): Եւ ասիկա կը ներկայացուէ իրը Մխիթարեան գործին ու իրականութեան հիմնական յատկանիշ. ի՞նչպէս, ուրեմն,

համադրել ասիկա՝ քննադատական այն յարձակումին հետ, որ կը կատարէ իններորդ յօդուածին մէջ:

Չամչեանի Պատմութեան մասին խօսելով, մեր յարգոյ Յօդուածադիրը, իր չորրորդ յօդուածին մէջ, վեր կը հանէր այդ գրքին հայաչունչ նկարագրերը ըսելով թէ «Չամչեանի Պատմութեան մեծագոյն ոյժը՝ վերածնող հայ ժողովուրդին մէջ իր արթնացած ցեղային հպարտութիւնն էր», ու կը յաւելուր թէ անով «Չամչեան դարերով ստրկացած ժողովուրդի մը կու տար իր նախնիքներուն հերոս արեան ներարկումը» (էջ 107):

Բայց ի՞նչպէս Չամչեան կրնար ստեղծել այդպիսի ողբերգութիւն, եթէ ինք եւ իր գիրքը զուրկ ըլլային - Մխիթարեան միւս գրողներուն նման, ինչպէս կը պատգամէ մեր յարգոյ Յօդուածադիրը - հայութեան հոգիէն բղխող ջերմ ու հարազատ ներշնչումէ, եւ ըլլային զուրկ իսկական հայրենասիրութենէ եւս. եւս...:

Պահ մը տարակոյն իսկ ունեցանք թէ մի՛ գուցէ տարբեր անձ ըլլայ այս իններորդ յօդուածին հեղինակը. բայց... ստորագրութիւնը նոյնն էր, նոյն՝ անուն ու մականուն, բնակավայրն ալ նշանակուած:

Եւ ասիկա չէ՞նք կրնար կոչել քննական... հակասութիւն:

ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՅՈՂ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Բայց մենք անվարան մօտենանք Մխիթարեան զրազարանին: Եթէ Ս. Ղազարի գերեզմանատան մէջ կը հանգչին անշունչ աճիւնները մեր ընտանիքի Հայրերուն, հոս՝ զրազարանին մէջ՝ ամէն մէկ հատորի ներսը, անոնց հոգին ու հայրենանուէր շունչը դեռ տաք է ու կենդանի. անոնց լեզուն դեռ կը հուրովէ նուիրական անուններ ու սրբազան բառեր, անոնց աչքերը դեռ կը կարգան խաչքարեր ու մագաղթներ, անոնց երեւակայութիւնը դեռ կ'ոգեկոչէ հայրենի զիւցաղներ ու վկաներ, անոնց ձեռքերը դեռ կը պեղեն հնութիւններ ու պալատներ հազարա-

մեայ. հայրենի լեռներու եւ ծաղիկներու բոյրը կայ այստեղ, ոչինչէն ստեղծուած հսկայ հայրենիք մը կանգուն է հոս. ըստըրկութեան եւ աւերածի հրդեհին մէջն՝ աւետարեք մայր Հայաստանի մը ժըպիտը կը թրթռայ այստեղ:

Առնենք Ինձիճեանի հատորները, Ստորագրութիւն եւ Հնախօսութիւն. մօխրացած, բռնադրաւորած, բաժան բաժան եղած, կործանած հայրենիք մը ամբողջ յարութիւն կ'առնէ այնտեղ՝ իր դետերով ու կամուրջներով, գիւղերով ու լեռներով, հնամենի շքեղ փառքերով, պատմական եւ աշխարհադրական հազարամէկ դոյներու հանդերձանքով, ուր կ'եռայ հին Հայաստանի կեանքը, քաղաքական ու վարչական կազմակերպութիւնը, թագաւորի ու նախարարներու յարաբերութիւնները, բանակի կազմաւորումը, մէկ խօսքով՝ հին Հայոց քաղաքակրթութեան պատմութիւնը կը կրկնուի այնտեղ, շարժանկարային կենդանութեամբ: Եւ այս բոլորը կոչել պարզապէս բանահաւաքութիւն...:

Բանանք Չամչեանի եռահատոր Պատմութիւնը: Մեր պատմութեան վերակազմութիւնն է ատիկա, քաղաքական ու եկեղեցական բաժիններով: Խորենացիէն ետք, Չամչեան, հայ իրականութեան մէջ՝ առաջին հեղինակն է, որ համադրած է հայ ժողովուրդի ամբողջական պատմութիւնը՝ հնագոյն ժամանակներէն մինչեւ ԺԸ. դարը ներառելով: Հրաշադործ վերակառուցում մը, որ ձեւացած է քովէ քով բերելով մինչեւ այն ատեն ձեռագիր՝ մեծամասնութեամբ չհրատարակուած աղբիւրներ, հայկականին քով՝ օտար պատմիչներու վկայութիւններն ալ օգտագործելով, քաղելով զանոնք եւրոպական նշանաւոր հրատարակութիւններէ: Ժամանակագրական եւ համեմատական անհատնում ցուցակները, որոնք ամբողջ հատորի մը կը կազմեն, հսկայ աշխատանքի պտուղ է:

Բայց ի՞նչ ունէինք վերակազմուած ու վերակառուցուած, երբ Չամչեան գործի լծուեցաւ, Ինձիճեանէն շատ առաջ:

Խորենացիի հաւատար հայրենասէր Չամչեանի գործը՝ ծայրէ ծայր հայաշունչ խանդավառութեամբ աւայցուն, դեռ հիմակ ալ կ'ողբերէ իր ընթերցողները, ինչ ալ ըլլան իր անձնական տեսութիւնները կամ թերութիւնները:

Չամչեանի Պատմութեան մասին գնահատանքով արտայայտուած են Լէօ, Աճառեան, Մանանդեան. բայց մեր յարգոյ Յօդուածագիրը քաղած է առաւելապէս ինչ որ Չամչեանի բացասական մասը կը կազմէ, կամ կրօնական մարդին մէջ մըտնելով՝ կը յայտնէ մտքեր, որոնք շատ հեռու են առարկայական ըլլալէ:

Հասկա ի՞նչ պիտի ըսենք՝ երբ կարդըցայ Ալիշանի հաստատիր հատորներուն. Աշխարհագրութիւն, Այրարատ, Շիրակ, Սիսական, Տեղագիր, Հիմ Հաւառք, Կամենից, Հայ Վեմետ, Յուշիկի, Շնորհալի: Ինձիճեանի սկսածը կը հսկայանար այստեղ: Հայաստանն ինքնին կարծես կը մեծնար: Բեկոր բեկորի քով կցելով, պատմիչ պատմիչի հետ դուրսելով, խաչքար խաչքարի վրայ, արձանագրութիւն արձանագրութեան վրայ բարդելով կը վերակազմուէր շքեղ Հայաստան մը՝ իր 15 նահանգներով: Փոքրիկ խճանկար ոսկիներէ կազմուած, ձեռագրական յիշատակարաններէ պեղուած, հազարամէկ կիսափուլ յուշարձաններէ փրցուած, վերակազմուած Հայրենիքն է ատիկա, երբ բառին հարադատ իմաստով չկար Հայաստան, չկար պետականացած՝ Հայրենիք՝ հինգ դարէ ի վեր: Ու ի՞նչքան աշխատանք քովէ քով բերելու համար վայրաւատին հայութեան աշխարհացրիւ յիշատակները՝ վերակազմելու գաղթաշխարհի հայութեան ալ պատմութիւնը, Կամենիցէն Վենետիկ:

Բանահաւաքութիւն չէ՝ ատիկա, սիրելի Յօդուածագիր, այլ իսկական ստեղծագործում մը, փոքրիկ արարչագործութիւն մը, եթէ ներելի է այսպէս արտայայտուիլ:

Չանդեղուրէն Վենետիկ եկող աղգաշիններ՝ Ս. Ղազար բնակող Ալիշանէն կը սորվէին թէ Որոտան գետի ո՛ր մէկ կէ-

տին կը գտնուի քարաշէն կամուրջը հընամեայ: Ու դեռ մեր օրերուն, Հայաստանի զիտնականները կը վկայեն զարմանքով՝ թէ ամէն նորագիւտ արձանագրութիւն արդէն իսկ ծանօթ է եղած մեծ Ալիշանին, զոնէ մեծ մասով: Բացէ՛ք Հայաստանէն հասած պատմաբանասիրական որեւէ ուսումնասիրութիւն, անպատճառ պիտի գտնէք Ալիշանի անունն եւ անոր գործերէն մէջըրբումներ. եւ ի՞նչ յարգալի գնահատանքով:

Ալիշանի աշխատանքներուն հիմը, այո՛, աղբիւրներու հաւաքում է. բայց ի՞նչ հաւաքում. հսկայ հատորներ կը կազմեն միայն տաղձները որոնք հաւաքած է ոչ միայն Ս. Ղազարի ձեռագիրներէն, այլ նաեւ Փարիզէն, Լոնտոնէն, Վիեննայէն, Պերլինէն, Պրիւքսելէն եւ Իտալիոյ բազմաթիւ քաղաքներու գիւղաններէն: Բայց այդ հաւաքածոն միւս եւ արեւն է զղեցած Ալիշանի մտքէն ու սրտէն: Առէք «Սիսական» ու «Շնորհալի եւ պարագայ իւր» գրքերը, երկու գլուխ-գործոցներ, ուր Լեւոն Մեծագործի տիպարը, Շնորհալիի ու Լամբրոնացիի լուսադեղ դէմքերը դրածագրուած են իրենց պատմական լրիւ շրջանակին մէջ՝ հայ եւ օտար աղբիւրներու սքանչելի օգտագործումով: Ամբողջական եւ իսկական վերակառուցում մը: Թերեւս առարկուի թէ կը պակսի զիտական մեթոտը: Բայց Ս. Ղազարի գիւղանին մէջ կը պահուին Ալիշանի գործերուն տաղարութիւնները, հեղինակին յաւելալ սրբադրութիւններով, որոնց մէջ որոշակի նշմարելի են, մանաւանդ լուսանցքներուն վրայ, աւելցուած ծանօթագրութիւնները, աղբիւրագիտական լուսարանութիւնները:

Առէք Ալիշանի «Այրարատ»ը կամ «Շիրակ»ը. աշխարհագրութիւն, պատմութիւն, տեղագրութիւն, վկայարանութիւն, ճարտարապետութիւն, գրականութիւն, ամէն ինչ շքեղորէն համագործած են այնտեղ, հանճարեղ գրագէտի մը մտքի հզօր կորովով, ուր հայրենասիրութիւնը այն անչէջ կրակն է՝ որ կ'ողբերէ ամէն մէկ էջ ու ամէն մէկ բառ:

ԴԱՐՁԵԱԼ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՅՈՒՄ

Միւլթարեանները վերակառուցումի աշխատանք կատարած են, ամէնէն առաջ, ձեռագիրներու մեթոտիկ հաւաքումով. անոնք շրջապատած են դաւառէ դաւառ, երկրէ երկիր՝ ի խնդիր հայկական յիշատակարաններու: Դեռ 1790ական թրւականներուն, Հ. Յովհաննէս Զօհրապ կը վազէր մինչեւ Լեհաստան, ձեռագիրներ բերելու համար Ս. Ղազար՝ նոր Հայկական բառարանի պատրաստական աշխատանքները ճոխացնելու նպատակով. բառարանը լոյս պիտի տեսնէր չուրջ յիսուն տարի ետք: Ու ձեռագիրները կը դիզուէին Ս. Ղազարու սրտին վրայ, յատկապէս անխոնջ ջանքերով բազմալստակ Հ. Ներսէս Սարգիսեանի. ձեռագիրները կու գային Պոլիսէն, Մուշէն, Վանէն, Տրապիզոնէն, Երզնկայէն, Սեբաստիայէն, Էջմիածնէն, Ախլցխայէն, Լվովէն, Խրիմէն, Թրանսիլլանիայէն, Կիւլիկիայէն. ու կու գային ձառնաւորներ, Յայսմաւուրներ, Մաշտոցներ, Աւետարաններ, պատմագրքեր, տաղարաններ, բժշկարաններ, կանոնադրքեր, ոսկեփորիկներ, կոնդակներ. երբեմն նուէր, մերթ օրինակութիւններ՝ կատարուած ճանապարհորդ ժրաշան միարաններուն կողմէ, ու շատ անգամ գնուած՝ այդ միւսնոյն միարաններուն խնայողական ճիւղերով:

Ու կը մաղուէր այդ բոլորը. կը պատրաստուէին ցանկեր, բովանդակութեանց ցուցակներ, կը կազմաւորուէր Հայկադեան մեծ բառարանը, հատորներով լոյս կը տեսնէին նախնեաց բնագրքերը՝ մեծագիր, փոքրագիր չափերով. կը վերակազմուէր Հայոց ամբողջ մատենագրութիւնը:

Արդարեւ, Նախնեաց բնագիրներու հրատարակութեամբ՝ վերստին կեանքի կը կոչուէին հայրապետներ, պատմագիրներ ու բանաստեղծներ: Առնենք, օրինակի համար, Յովհան Մանգուկունի Կաթողիկոսի կամ Օճնեցի Հայրապետի գործերուն նուիրուած հատորները, տասնեակ ու տասնեակ ձեռագիրներու մէջէն

հաւաքուած ճառեր՝ կու գան քանդակել զէմքեր, որոնց մասին չունէինք ամբողջական տեղեկութիւններ. նոյնը կարելի է ըսել դեռ ուրիշ շատ հեղինակներու մասին: Ասիկա վերականգնում է՞ միթէ:

1830ի շրջանին՝ կատարեալ յաղթանակ մըն էր Հայկազեան բառարանի ստեղծութիւնը, որով Հայը՝ եւրոպական մեծ ազգերու աստիճանին համարժէք բառարան մը կ'ունենար. այնտեղ օգտագործուած են ձեռագիրներ անգամ՝ որոնք մինչեւ այսօր կը մնան անտիպ: Հայ լեզուի դանձարանն էր, որ յարութիւն կ'առնէր դարերու թմբիւնէն, տխրանային աշխատանքովը Ս. Ղազարի համեստ վանականներուն:

Ասիկա վերականգնումը է՞ միթէ մեր «Մեծաբան»ին: Եւ տեսէք թէ լուրջ մարդ մը ինչպէս կը մօտենայ անոր արժէքին:

Էդ. Բ. Աղայեան, յետ վերլուծելու եւ բացատրելու Հայկազեան բառարանի բազմադիմի արժանիքները, նոյնիսկ ըստուգաբանական մարդկին մէջ, այսպէս կ'եզրափակէ. «Այդ բառարանը հայ բառարանագիտութեան զաւաթը դարձաւ, եւ իրրեւ գրաբարի լիակատար բառարան, անգերազանցելի է մնում նաեւ այսօր: Նա ամփոփումը, կատարելութիւնն էր թէ՛ իրեն նախորդած շրջանի բառարանագիտութեան, եւ թէ՛ Մխիթարի ու միւսների կողմից սկսուած ճիշտ ստուգաբանութեան. այս դպրոցի սկսած գիտական ստուգաբանական փորձերն իրենց հաստատումն ու ամփոփումն են դառնում Հայկազեան բառարանում: Այս է ահա որ մեզ լիովին իրաւունք է տալիս՝ մի լուրջ, լեզուաբանական խոշոր նշանակութիւն ունեցող գործ համարել բառարանը: ... Հայկազեան բառարանը դարագլուխ կազմող գործ է հայ լեզուաբանութեան պատմութեան մէջ» (Հայ լեզուաբանութեան պատմութիւն, Երեւան, 1958, հատոր Ա. էջ 154-155):

Ազգերեան, Յայսմաւուրքներու մէջ թաղուած, համբերութեամբ կը քաղէր ու կը համախմբէր հայոց ծիսարանի բոլոր

սուրբերուն կենսադրութիւնները, վկայաբանութիւնները, գրադելով իւրաքանչիւրին պատմաքննական դժուարարդ հարցերով: Ասիկա վերականգնում է՞ միթէ:

Վերականգնում մըն ալ կատարուած է օտար մեծանուն եկեղեցական մատենագիրներու, որոնք դարերէ ի վեր անյայտ մնացած էին՝ իրենց իսկ գրականութեանց մէջ: Կ'ակնարկենք այն հեղինակներուն, որոնց գործերը, հին ժամանակ հայերէնի թարգմանուած, յետագային կորսուած էին իրենց բնագիրներուն մէջ: Մխիթարեանները մեծ հռչակ հանեցին, յատկապէս 1816-1836ի շրջանին, երբ հայ ձեռագիրներու ուսումնասիրութեամբ՝ յաջողեցան վերականգնել այդպիսի գէմքեր ալ, հայ հին թարգմանութեան առընթեր՝ հրատարակելով նաեւ համապատասխան լատիներէն թարգմանութիւնները. այսպէս վերականգնեցին հսկայ մատենագիրներ, ինչպէս Եւսեբիոս Կեսարացի, Փիլոն Երբայեցի, Եփրեմ Ասորի, Արիստարկէս Աթենացի, եւն...: Միջագային ու տեւական արժէքով վերականգնում մըն է ասիկա, զոր չէ կարելի անտեսել:

Բառարաններու եւ բնագիրներու կողքին, յարութիւն կ'առնէին քերականութիւնները. Չամչեան վերջնական ու ջախջախիչ հարուածը կու տար լատինարան դպրոցի օտարախորթ ու խրթին հայերէնին. Ասիկերեան կը յղէր մեր բարբառն ոսկեգինի, Աւետիքեան կը կատարելագործէր քերականը, Աւդերեան կ'ամբողջացնէր բառարանը, Բաղրատունին կու դար համադրելու հայերէնի բոլոր գանձարանը: Անգին, Վիեննական դպրոցին մէջ, ոսկեգին հայերէնի գտնումի աշխատանքը կը կատարուէր. հսկայ վերականգնում մըն ալ ատիկա, Մաշտոցեան հայերէնի իւրաքանչիւր բառի հարադատ նշանակութեան ու գործածութեան ճշտումներով. կը դասաւորուէին դասական Մաշտոցեան հայերէնի գաղափարները, Վեներիկի ու Վիեննայի հայագէտներու ջանքերով:

Մեր յարգոյ Յօդուածագիրը այս բոլորը կը յորջորջէ լոկ «լատորաթուարային աշխատանոցի» գործ, ու կը քրանի անոնց արժէքը վարկարկելու, առանց անոնց իսկական արժէքին մէջ թափանցել իսկ կարենալու:

Բանասիրական վերականգնումն ալ՝ իր մեծ վաստակաւորներու շարքին չի՞ հաշուեր միթէ Գաթրըճեանը, Տաշեանն ու Սիւքրին, մինչեւ Սարգիսեան ու Ալիսեան:

Իսկ եթէ անցնինք աշխարհաբարի պատմութեան մասին խօսելու, հոն պիտի գտնենք Այտրնեանի լուսաւոր գէմքը ո՛չ թէ վերականգնողի հանգամանքով, այլ իսկական նախականողի արժանիքով:

Հարկ չենք տեսներ շատ գէմքեր ու գրքեր թուարկելու: Վերջին շրջանէն առնենք վաստակաւոր մը միայն, Հ. Վարդան Հացունի. ամբողջ հայ մատենագրութիւնը մաղելով, այս բանասէրը վերականգնեցած է «Հայ տարագր», «Հայուհին», «Հայ ծէսը», «Հայ դրօշները», հին Հայոց «Ճաշերն ու խնձոքները», «Երգումները», «Պատարագամատոյցը», «Աղօթամատենը», «Ուղղադրութիւնն եւ առողանութիւնը», «Դաստիարակութիւնը», եւն...:

Դրէք Հացունիի քով՝ Ոսկեան մը, աղուոր դոյզ մը արդիւնաշատ վաստակաւորներու, որոնց ամէն մէկ գործը գեղեցիկ դասեր կ'ընայ տալ մեր յարգոյ Յօդուածագիրին:

Մեր եկեղեցական երգերու վերականգնումի եւ անմահացումի հսկայ աշխատանք մը է՞ միթէ այն՝ զոր կը կատարէ, լոկի մշտիկ, յիսուն տարիէ ի վեր, Հ. Ղեւոնդ Տաշեան. եւրոպական խաղաղութեամբ լոյս տեսած շարականներու հօթը ստուար հատորները, զոր հրատարակեց Հ. Ղ. Տ. 1950էն սաղին, կոթողներ են հայ սրբազան արուեստի:

Այս բոլորին վրայ աւելցուցէք իրր գեղեցիկ յուշարձան՝ վերջերս լոյս տեսած Հայ Մանրանկարչութեան հոյակապ հատորը: Մեր արուեստի պատմութիւնը վերականգնելու աշխատանքին մէջ

հսկայ քայլ մը է՞ այս հատորին յայտնութիւնը:

Այս բոլորը՝ սոսկ բանահաւաքութիւն կոչել, եւ համարձակիլ յայտարարել թէ Մխիթարեան Հայրերու արտագրութիւններէն «ոչ մէկ գործ յաջողած է ինքզինք փրկել ամբողջ երկու դարերու ընկղմիչ հեղեղներէն» (էջ 268)՝ չեմ գիտեր թէ ո՛րքան վայել է լուսամիտ եւ անկողմնակալ անձի մը:

Կարծեմ՝ ընկղմիչ հեղեղներէն ինքզինք չփրկող գործ մը եթէ կայ, ատիկա ալ մեր յարգոյ Յօդուածագիրն այս քննադատութիւնն է:

Բնական է, պիտի չուզէինք մենք ալ՝ փոխադարձաբար՝ չափազանցել, եւ Մխիթարեան ամէն գործ լուսեղէն շրջանակի մէջ գետեղել. ոմանք, անտարակոյս, ունին իրենց թերի կէտերը՝ քննական, բանասիրական, պատմական մարդերու մէջ, մեթոտի ու ժամանակի պակասութիւններով շաղախուած: Բայց ատոնք երբեք չեն արժէքադրկեր ներքին բովանդակութիւնը. քննադատին կը մընայ դատել սեւը ճերմակէն:

Կ'ընդունինք շինիչ քննադատութիւնները, մանաւանդ թէ կը սիրենք դանոնք. բայց արդարութեան գէմ գործած կ'ըլլանք, եթէ՝ քանի մը շողմիչ արտայայտութիւններէ ետք՝ ելլենք հիմնովին քանդելու եւ արժէքադրկելու ինչ որ իսկական արժէքներ կը պարունակէ, ամէն ինչ սեւ տեսնելով:

Ինչպէս ուրիշ անգամ երկարօրէն լուսարանած ենք, Մխիթարեաններուն սիրելի է ո՛չ թէ ինքնաձաւալումի չեփօրը, այլ՝ շինարար եւ լուռ աշխատանքը, ազգանուէր դադափարականով (Բաղմ. 1957, Թ. 5-6, էջ 105-110): Այս անգամ, սակայն՝ ու թող ըլլայ բացառաբար՝ ըստիպումով առինք զրիշը, նախ՝ դոհացելու համար մեղի կատարուած ուղղամիտ զիմումները, երկրորդ՝ հատուցանելու համար արդարութեան պարտք մը:

Այս տեսակէտով, շնորհապարտ ենք մեր յարգոյ Յօդուածագիրն, որ առիթն ստեղծեց՝ անգամ մը եւս խորհրդածելու

Մխիթարեան Հայրերու 250ամեայ հսկայ վաստակին վրայ, եւ աւելի եւս ծանօթանալու անոր իսկական արժէքներուն, որոնց մասին անկարելի է խմբադրականի մը սակաւ էջերուն մէջ ամբողջական պատկեր մը դնել:

ՄԽԻԹԱՐ ԵՒ ՈՒՆԻԹՈՒՆԵՐԸ

Մեր յարգոյ Յօդուածագիրը կրօնքի դասեր ալ տալու յաւակնութիւնն ունի, կարծէք՝ սորվեցնելու համար թէ Մխիթարեանները ինչ ուղղութիւն պէտք է բռնած ըլլային անցեալին, կամ ինչ պէտք է բռնեն ներկայիս:

Բայց թող թոյլ տրուի մեզի՝ հակիրճ խօսքերով պարզելու բոլոր այն անձիշտ հաւատաւորները, որոնք լիսեռը կը կաղմեն մեր Յօդուածագիրն ուսումնասիրութեան:

Նախ՝ բոլորովին սխալ ճամբու մէջ մտած է մեր Յօդուածագիրը, երբ կը պատգամէ թէ Մխիթարեան շարժումը «հաստատակերպ տեղաւորած եղաւ նախորդ դարերուն Ունիթոններով եւ Լատին կրօնաւոր միախոնարներով սկսած կաթոլիկացումի շարժումը, ասոր տալով հայեցողութեան նկարագրեր» (էջ 269):

Ո՛չ. Մխիթարի շարժումը շարունակութիւն եւ լոկ հայացումը է Ունիթոնական կամ լատին քարոյրչներու շարժումին: Անոնք կը լատինացնէին հայութիւնը՝ դաւանանքով ու ծէսով, լեզուով եւ իրաւասական կարգուսարքով. անոնք կը փոփոխէին նոյնիսկ մեր նախնեաց Շաբաղան ու Մաշտոցը՝ իրենց ամէնէն նըւերական մասերուն մէջ. կը փոփոխէին նաեւ մեր բնիկ դաւանական բանաձեւները՝ բոտ իրենց աստուածաբանական նորադոյն եղանակներով, կասկածելով մերիններուն ուղղափառութեան վրայ. անոնք մոլորութիւններ կը տեսնէին հայ մեծանուն վարդապետներու քով. անոնք կը քննարկէին պարտադրել՝ ամէն տեսակէտով՝ լատին եկեղեցական կարգուսարքը:

Մխիթար չընկերացաւ երբեք այդ շարժումին. ան բոլորովին ուրիշ դիրք բռնեց:

Հայ ազգային ոյրի պահպանումը էական էր Մխիթարի համար. եւ ասիկա ազգասիրական մոլեռանդ մտայնութիւն մը չէր Մխիթարի մէջ: Մխիթարի մէջ այս ուղղութիւնը կը ծնէր անկեղծ համոզումէ մը եւ յստակ տեսութեանէ մը. ան կը նշմարէր՝ թէ աստուածաբանական, դաւանական ու ծիսական մեր բանաձեւները ուղիւ չէին հասկցուած Արեւմուտքի մէջ, մեր ծիսարանը ուղիւ կերպով չէր բացատրուած. եւ ատկէ ծագած էին կասկածներ, անտեղի սրբադրութիւններ ու եղծումներ: Մխիթար եւ իր գաղտնիք, ահա՛, այստեղ փոփոխել դեր մը ստանձնեց. ջատագովականի դերը: Մխիթար ո՛չ թէ Ունիթոնական շարժումը հայացուց, այլ ջատագովեց հայութիւնը՝ իր հարազատ ծէսով ու լեզուով, իր բնիկ իրաւակարգով ու աստուածաբանական եղբարանութեամբ, Արեւմուտքի առջեւ:

Հո՛ս է նորութիւնը Մխիթարի եւ իր գաղտնիքին, որով ան կը դատուէր լատին քարոյրչներէն կամ Ունիթոններէն, կը դատուէր նաեւ Ունիթոններու դէմ հակադրող ազգային գաղտնիքի ծայրայեղօրէն պահպանողական խմբակէն:

Սակայն, Մխիթարի ջատագովութիւնը զոյգ նպատակ ունէր. ջատագովել, մեկնել, բացատրել ինչ որ բնիկ հայկական էր, ո՛չ միայն Արեւմուտքին, այլ նաեւ Արեւելքին՝ մեր իսկ ազգին: Հարկ էր ասոնց ալ ցոյց տալ հարազատ նկարագրերը մեր եկեղեցիին, եւ ասիկա ոչ թէ Ժէ-ԺԹ անկեղծ դարերու մտայնութեամբ, այլ այնպէս՝ ինչպէս էր Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի օրերուն, այնպէս՝ ինչպէս էր Սահակ-Մեարոպի շրջանին, այնպէս՝ ինչպէս էր Օձնեցիի կամ Շնորհալիի ժամանակ:

Կրօնական վերակառուցումի հսկայ ծրարարի մըն էր ասիկա, աւետարանական անկեղծ հողիով օծուն, հայու ջերմ հաւատքով արծարծուն. վերակառուցում մեր նախնեաց հարազատ դաւանանքին, անախտապաշար մերձեցումով հնամենի աղբիւրներուն աղանակիւ, եւ ճշմարտութեան սիրով տեսնալաւ:

Այս ճամբով, ահա՛, պիտի դժուէր իրական պատկերը հայ եկեղեցիին եւ ուղղափառ Հայուն, իրական պատկերը՝ իր զոյգ երեսներով:

Այս ուղղութեամբ՝ զործի ընկերացան, Մխիթարէն ետք, Չամչեան, Աւդերեան, Աւետիքեան, Հիւրմուզ ու մինչեւ Սարեան, եւ իրենց նրբաղնին պրպտումներով ո՛չ թէ եղծեցին՝ ինչպէս կ'ուզէ հաւատաւոր մեր յարգոյ Յօդուածագիրը՝ ալ զծեցին ճշմարիտ ու լուսաւոր կենդանագիրը մեր եկեղեցիին: Անոնք երդուեալ պաշտպանները եղան մեր դաւանանքին ու ծիսարանին՝ զրքերով, ուսումնասիրութիւններով եւ քարոզութեամբ:

Այո՛, Մխիթարեանները, սկզբնական շրջանին, որդեկրեցին ընդունուած ու պարտադրուած ծիսարան մը. սակայն, յաջորդաբար, լսւել ռուսումնասիրութիւններով յաջողեցան իրաւունք ստանալ զտեղու, եւ զոնէ իրենց վանքին համար ապահովեցին հայկականութեան տարազը:

1750 թուականի Յուլիս 22ին, Բենեդիկտոս ԺԴ. Պապը, Մխիթարեաններու ուղղած իր հրամանագրով՝ կը պատուէրէր յայտնապէս հրաժարիլ լատինակերպ նորութիւններէն եւ նման ձեւերէն, որոնք Հայոց մէջ մտած էին հակառակ իրենց ծէսին, ու թօթալիկ դանոնք: «Այդ օրէն եւ հրամանին զօրութեամբ՝ կ'ըսէ Հ. Վարդան Հայրենի՝ Վենետիկ մենատանը սկսաւ զտեղ հայ ծէսը» (Հայ ծէսը, 1919, էջ 21):

Ահա առաջին պտուղները Մխիթարեան շարժումին, որ, կը կրկնենք, բոլորովին հակառակ էր Ունիթոններու կամ օտար քարոյրչներու լատինամիտ հոսանքին:

Աւետիքեան, աւելի ուշ, գրած է 424 էջոց հսկայ հատոր մը «Հայ եկեղեցական գրքերու մէջ կատարուած սրբադրութիւններու մասին». գրութիւնը խալեւէն է եւ ամբողջութեամբ հակաճառութիւն մըն է 1677ին Հռոմի մէջ կատարուած բաղմամբիւ փոփոխութիւններուն (15 հատ՝ Ժամագրքին մէջ, 20 հատ՝ Շաբաղանին մէջ, 8 հատ՝ Պատարագամատոյցին մէջ): Աւետիքեան մէկիկ մէկիկ կը քննէ, կը վերլուծէ ու կը պաշտպանէ հայկական հարազատ հնագոյն ձեւերը. այսպէս՝ «Սուրբ Աստուած» ի «որ խաչեցար»ը, «միացեալ բնութեամբ ի յերկուց»ը, «Աստուածածին անհարսնացեալ»ը, եւ...: Աւետիքեան կը սրբագրէ հայ Պատարագամատոյցին լատիներէնէն թարգմանութեան սխալներն անգամ, եւ հայրախօսական բաղմամբիւ վկայութիւններով՝ պաշտպան կը կանգնի Հայաստանեայց եկեղեցոյ Ծիսարանին:

Մեր յարգոյ Յօդուածագիրը՝ կ'երեւի թէ լուր իսկ չունի այս գրքին մասին, որ Մխիթարեան զործունէութեան ամէնէն յատկանշական երեւոյթներէն մէկն է:

Մեր յարգոյ Յօդուածագիրը կ'ըսէ նաեւ թէ Մխիթարեանները հայ մատենագիրներու քով յիշատակուած «Նոր Հռովմ» բանաձեւը մեկնեցին այն իմաստով՝ «որպէս թէ հայ եկեղեցականը իր հնագոյն դոկտրինը յայտնած ըլլայ Իտալական թերակղզիի Հռոմ քաղաքին մէջ իր Աթոռը հաստատած Ս. Պապին. մինչդեռ հայ մատենագիրներ ու շարականագիրներ այդ «Նոր Հռովմ» բանաձեւը պարզապէս զործածած էին Կ. Պոլսին աղանակութեամբ» (էջ 269):

Բայց ասիկա իսկական զրպարտութիւն է՝ Մխիթարեաններու դէմ, ու կատարեալ ազիտութիւն կը հոտի:

Բանանք Աւետիքեանի «Բացատրութիւն Շաբաղանաց» հսկայ հատորը (էջ 523-524). հոն, յայտնապէս, «Կեցո՛ղ զորդի» շարականին մէջ յիշուած Հռովմը կը նոյնացուի Կ. Պոլսոյ հետ, հետեւողութեամբ Լամբրոնացիի:

Մեր յարգոյ Յօդուածագիրը կ'ըսէ թէ «Մխիթարեանները չեն դադրած հայ եկեղեցին, եւ ուստի՝ հայ եկեղեցոյ հաստատեալ դաւալ հայութիւնը ներկայացնելէ որպէս մոնոֆիզիք, միաբնակ, ու... հերձուածող...» (էջ 269):

Մեր յարգոյ Յօդուածագիրը «Մոնոֆիզիք» ու «հերձուածող» որակումները չափերտաւոր կը ներկայացնէ, առանց՝

սակայն՝ փաստացի վկայութիւններ մէջ-
բերելու:

Կատարեալ խեղաթիւրում եւ զրպար-
տութիւն անհետեւ: Պատմական իրակա-
նութիւնը կը վկայէ՝ թէ Մխիթարեան-
ները արեւն քրտնած են ցոյց տալու հա-
մար Արեւմուտքի՝ թէ Հայ եկեղեցին
երբեք մոնոփիզիք կամ միաբնակ չէ ե-
ղած, նոյնիսկ երբ հակա-Քաղկեդոնեան
բանաձեւներ կը դործածէ: Չամչեանի
զաղափարականն էր վահանն ըլլալ Հայ
եկեղեցւոյ ուղղափառութեան. այս խո-
րագրով իսկ զերբ է գրած. եւ կը նախըն-
տրէր հալածութիւն՝ քան «հերձուածող»
անուանել Հայ եկեղեցին:

Իսկ Օձնեցի Հայրապետի դործերու
հրատարակութեան եւ պաշտպանութեան
առիթով՝ Մխիթարեանները յանձն առած
են մինչեւ իսկ իրենց տպարանին դոյու-
թեան սպառնացող վտանգ մը, բայց եր-
բեք չեն հրաժարած ջատագովելէ իմաս-
տասէր Կաթողիկոսին ուղղափառութիւ-
նը, հիմնովին հերքելու համար՝ Արեւ-
մուտքի առջեւ՝ Ունիթոններու զրպար-
տիչ ու աղիտական յերիւրանքները, այդ
լուսամբիտ Կաթողիկոսին անձին ու գոր-
ծին նկատմամբ:

Չկայ, կը կարծենք, Ս. Ղազարէն լոյս
տեսած հրատարակութիւն, ուր «հեր-
ձուածող» կամ «միաբնակ» կոչուած ըլ-
լան Հայերը:

Մեր յարգոյ Յօդուածագիրը, ինչ որ
կ'երեւի, լուստեղեակ չէ պատմական
այս իրադարձութիւններուն. եւ կամ,
պիտի ըսենք՝ թէ զիտակցաբար կ'ուզէ
խառնակել ու խեղաթիւրել իրերը, վար-
կարեկելու համար Մխիթարեանները:

Բայց բարեացակամ ու անկեղծ տրա-
մադրութիւններով օժտուած քննադատ
մը պէտք չէ միակողմանի աղբիւրներով
դոճանայ: Ահա, այստեղ, թող իրեն ա-
ռաջնորդ ըլլայ Մխիթարեաններու օրի-
նակը. խորասուզուել մեր նախնեաց գոր-
ծերու ուսումնասիրութեան մէջ, վերլու-
ծել անոնց բանաձեւները, մանաւանդ հի-
նարներ, Շնորհալիէն զէպի ետ երթա-

լով՝ դարերուն հետ, հասնելու համար
քրիստոսական կրօնի ու հայ անկեղծ հա-
ւատքի ակերուն:

Այս է մեր մտալթանքը:

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Բայց զեռ չէ աւարտած տխուր եւ սեւ
պատկերը Մխիթարեաններու դործին...:

Մեր յարգոյ Յօդուածագիրն համա-
ձայն, «Մխիթարեանները հեռու ապրե-
լով միշտ հայ ժողովուրդէն ու հողէն,
կորսնցուցած են հայութեան հոգիին հետ
անմիջական շփումը, եւ ուստի՝ անկէ
բղիտ ջերմ ներշնչումը» (էջ 268). «Մը-
խիթարեանները մնացած են միշտ հայ
ժողովուրդի կեանքի լուսանցքին վրայ»
(էջ 269):

Սխալ պատգամ մըն ալ:

Մխիթարեանները հայ ժողովուրդին
հետ տեւական շփումի մէջ եղած են՝ նախ
եւ առաջ իրենց առաքելութիւններով ու
զարդանքով, Մխիթար Աբրահամ օրհրէն
իսկ. եւ այդ ուղղակի հաղորդակցու-
թեամբ է որ միշտ թարմ ու իրական ե-
ղած է իրենց ծանօթութիւնը մեր ժողո-
վուրդի բազմատեսակ կարօտութիւննե-
րուն:

Մխիթարեանները ժողովուրդին հետ
շփման մէջ են եղած նաեւ իրենց զիտա-
կան ճանապարհորդութիւններով զէպի
զաւառները, զէպի Պոլիս, զէպի Էջմիա-
ծին:

Իսկ Ս. Ղազարի ընթերցասրահին մէջ,
սիրելի Յօդուածագիր, հայրենիքն ու ըս-
փիւռքը, զաղութներն համակ, իրենց
թերթերով ու կազմակերպութիւններով,
իրենց հանդէսներով ու վիշտերով, իրենց
յաղթանակներով ու յառաջադիմութիւն-
ներով, միշտ ներկայ են: Ու Մխիթար-
եան Հայերը, Աղբիւրականի լուռ ու խա-
ղաղ ամերուն վրայ՝ հայկական օդ կը
չնչեն, հայուն մտահոգութիւններով կ'ա-
լիւնին, հայ ամբիւռքին վէրքերուն բալա-
սան դնելու ծրագրերն կը մշակեն, հայ-
րենիքին հետ զիտական շփումներ կը կա-
տարեն, օրէ օր ամբաստանելու համար

ազգանուէր աշխատակցութեան ոգին:
Սիրոյ սուրբ զօղերով Ս. Էջմիածնի եւ
Անթիլիասի Գահերուն հետ ալ եղբայրա-
կան յարաբերութեամբ կը ջանան համա-
միութենական շարժումին դարկ տալ,
քրիստոնէական անկեղծ տրամադրու-
թիւններով:

Մեր յարգոյ Յօդուածագիրը «Պատո-
նական ու զրդունակ» կ'անուանէ Մխի-
թարեաններու հայրենասիրութիւնը. ի՞նչ
ըսել է «զրդունակ». թերեւս ըլլայ «զըր-
քունակ». այսինքն՝ զրքերու մէջէն քաղ-
ուած ու զրքերու մէջ ալ թաղուած. չենք
զիտեր:

Բայց ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ Ալիշանի
«Բամ փորոտան»ը զրեթէ ազգային քայ-
երդ էր դարձած. կամ անոր քերթուած-
ները կ'արտասանուէին Էջմիածնէն մին-
չեւ Արմաշ, ու զեռ մինչեւ այսօր ալ հին
սերունդէն շատեր Ալիշանեան ոտանա-
ւորներ կը յիշեն: Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ
Հայաստանի պատմագէտները Ալիշանը
կը գնեն իրր հայ ազատագրական շար-
ժումի ռազմիրաներէն մէկը:

«Ալիշանի բանաստեղծութեան մէջ յուշ
մըն է հայ կեանքը՝ քան բարախուն ի-
րականութիւն» յայտարարելէ առաջ, մեր
յարգոյ Յօդուածագիրը լաւ կ'ընէր եթէ
անգամ մըն ալ կարդար «Նախապետի եր-
գերը», ամբողջ «Հայրուհի»ն եւ «Յաւ-
շիկները», համոզուելու համար թէ աղ-
բուած, միտ եւ արիւն դարձած կեանք
մըն է հայրենասիրութիւնը Ալիշանի. ե-
թէ կ'ուզէ՝ աղօթք դարձած հայրենա-
սիրութիւն:

Մխիթարեան Հայերու դործերէն «ոչ
մէկը բարձրացած է - կը յաւելու մեր
յարգոյ Յօդուածագիրը - պարզուկ Խրի-
մեանի կամ Սրուանձտեանցի դործերու
ջերմութեան» (էջ 268): Խրիմեան ինք
ինքզինքը հոգեզաւակ կը նկատէր Մխի-
թարեան Հայերուն, եւ մեծ պաշտա-
մունք ու բարեկամութիւն կը տածէր Բա-
ղատունիի եւ Ալիշանի հանդէպ: Կը յար-
զենք ու կը սիրենք Խրիմեանն ալ, Սըր-
ուանձտեանցն ալ. բայց չենք ուղեր դու-
զակշիտներով նուաստացնել ոչ մէկուն ալ

արժէքը, զոր ունին հայ զրականութեան
անդատանին մէջ. եւ ոչ ալ կրնանք մեր
Յօդուածագիրին յայտարարութեան տակ
ստորագրել, ծիծաղելի չդառնալու հա-
մար. այդ յայտարարութիւնը մատնա-
նիչ կ'ընէ զրազատական կատարեալ սը-
նանկութիւն:

Բայց Մխիթարեաններու հայրենասի-
րութեան մասին՝ բոլորովին աւելորդ կը
նկատենք երկարել. կ'երեւի թէ մեր յար-
գոյ Յօդուածագիրը հանդիպումներ չէ
ունեցած Մխիթարեաններու հետ, ոչ ալ
առիթով՝ Ս. Ղազար այցելելու:

ՀԱՐՑՈՒՅԱԾ ԵՔ ԵՐԵՐ...

Հարցուցած էք երբեք, սիրելի ընթեր-
ցողներ, թէ ինչո՞ւ անդլիացի նշանաւոր
բանաստեղծ Լորտ Պայրըն սիրեց հայ
ազգը. հարցուցած էք երբեք թէ Լորտ
Պայրըն ո՞ւր եւ ի՞նչպէս ճանչցաւ հայ ազ-
գը, եւ ինչո՞ւ խանդավառուեցաւ անոր
ազատագրումի զաղափարականով:

Որովհետեւ 1816ի աշնան այցելեց Ս.
Ղազար կղզին, եւ իր առաջին իսկ հան-
դիպումէն՝ հայազգի այդ բուռ մը վանա-
կաններուն մէջ տեսաւ Հայաստանն ամ-
բողջ, իր փառքերով երբեմնի. հայրենի-
քի ազատութեան եւ անկախութեան հըս-
կայ զաղափարականով խանդավառ այդ
Մխիթարեաններուն մէջ, որոնք աւելի
1700ի կը պատկանէին, նշմարեց մեծ ժո-
ղովուրդի մը, հայրենասէր ժողովուրդի
մը նշխարները սրբազան:

Ու Լորտ Պայրըն սորվեցաւ Հայոց լե-
զուն հաղարազանձ, սերտեց մեր պատ-
մութիւնն յաղթապանձ. Մխիթարեան
Հայերու օգնութեամբ՝ կաղմեց քերա-
կանութիւն ու բառարան, անդլիացիներ-
ուն մէջ տարածելու համար հայազի-
տութիւնն ու հայասիրութիւնը:

Ս. Ղազարի ձեռագիրներն ու մանրա-
նկարները ներշնչումի հզօր աղբիւր եղան
Լորտ Պայրընի, ու ինք եւս խանդավառ-
ուեցաւ մեր ազատագրումի զեղեցիկ ե-
րազներով:

Ալիշան զեռ չէր ծնած այդ ժամանակ.

Չամչեաններու, Բնճիճեաններու եւ Աւ-
զերեաններու ողբով լեցուն էր Ս. Ղա-
զար. եւ Պայրըն սիրեց այդ միջավայրը,
որ հայկական տաքուկ բոյն մըն էր՝ ա-
մէն տեսակէտով:

Լորտ Պայրընէն ետք շատեր անցան Ս.
Ղազարէն. զիտնականներ, լիսանաղուն-
ներ, զեղարուեստագէտներ, ամէնազգի-
եկան ու անցան այս փոքրիկ կղզիէն. ե-
կան ու կու գան՝ տարին տասնեակ հա-
զարաւոր այցելուներ՝ ճանչնալու եւ սի-
րելու Հայաստանը, աստուածաշնչական
մեր դրախտայայրը եւ ստեղծագործ հայ
ժողովուրդը:

Վերականգնող աշխատանք մը եւս:
Ս. Ղազար գլխով հազարաւոր օտար ըզ-
բօնաշրջիկներուն, որ ունէր ամառային
արձակուրդներուն կ'անցնէին Վենետիկէն,
Միլիթարեան միարանները՝ հայութեան
եւ հայ արժէքներու մասին լայն տեղե-
կութիւններ կու տան, համբերատար
բացատրութեամբ ցուցադրելով հայկա-
կան ձեռագիրներ, կոնգալներ, արծա-
թեղէններ, յախճապակիներ, հիւսուա-
ծեղէններ, նկարներ, հրատարակութիւն-
ներ: Ամերիկացի, անգլիացի, գերման,
Փրանսացի կամ չուեռացի... այցելու-
ներու հոգիներուն մէջ, մէկուկէս ժամ-
ուան ընթացքին, Հայաստանն ամբողջ կը
կառուցուի, իր փառքերով հնամեայ, իր
յաղթանակներով այժմեայ, իր Սփիւռ-
քով ու Նահատակներով: Ծառեր, որոնք
Ֆրանց Վերֆելի վէպէն միայն կը ճանչ-
նային մեզ, կամ Սարոյեանի մէկ պատ-
մուածքէն ու իմաշատուրեանի մէկ պա-
րանուածքէն, կամ ալ... բնաւ չէին ճանչ-
նար, Արարատի նման հսկայ գաղափար
կազմած հայութեան մասին, հայ պատ-
մութեան ու զեղարուեստի մասին, յու-
զումով կը բաժնուին Ս. Ղազարի նաւա-
մատոյցէն:

Կու գան հազարներով նաեւ Հայեր.
շատեր, որոնք հնարաւորութիւն չունին
Հայրենիք այցելելու, Ս. Ղազարի մէջ կը

դտնեն կտոր մը Հայաստան, հոս՝ կարօ-
տը կ'առնեն իրենց հայրենի հողին ու
ջուրին, քանդուած սրբութիւններուն, եւ
արցունքով՝ կտոր մը հող կը փրցնեն այս
փոքրիկ Հայաստանէն, ու կը վերադառ-
նան՝ հայութեան հողիով վերակենդա-
նացած:

Կու գան նաեւ Հայաստանէն, Ս. Ղա-
զարի մէջ փնտռելու Վանի լճակը գեղա-
ծիծաղ, Նարեկի հողիէն ինկած կայծը
լուսավառ:

Եկաւ նաեւ Վեհափառ Վազգէն Ա. Ա-
մենայն Հայոց Կաթողիկոսը. եկաւ, ըզ-
գաց ու վկայեց թէ «կենդանի է այստեղ
վեհութիւնը լուսաւնակ մեծն Միլիթարի
տեսիլքին», վկայեց թէ «կենդանի է այս-
տեղ երանելի Ալիշանի Հայաստանեայց
Վեհափառ Ողբին» (Ոսկեմատեան այցե-
լուներու Ս. Ղազարի, 1956, Մարտ 26):

Եկաւ նաեւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գա-
հակալ՝ Վեհափառ Խորէն Ա. Կաթողի-
կոսը, ու զբաւոր թողուց՝ թէ «Ս. Ղա-
զարու Մայրավանքը պերճաւոր վկայու-
թիւն մըն է այն լուսատենչ հողին՝ որ
Հայուն անխորտակելի ոյժն է եղած դա-
րերու ընթացքին», վկայեց՝ թէ «Միլի-
թար Արքահայր այդ լուսատենչ հողիէն
կայծ մը բերաւ այս Մենաստանին մէջ -
Աստուծոյ, Մեսրոպեան լեզուին եւ Հայ
Մշակոյթին սուրբ կայծը» (Ոսկեմատեան
այցելուներու Ս. Ղազարի, 1967, Մայիս
25):

Հարցուցած էք երբեք թէ ինչո՞ւ անդ-
լիացի նշանաւոր բանաստեղծ Լորտ Պայ-
րըն սիրեց Հայ աղբը:

Հարցուցած էք երբեք թէ ինչո՞ւ Ամե-
նայն Հայոց Կաթողիկոս Վեհափառ Վազ-
գէն Ա. կը պաշտէ Հ. Ալիշանը:

Հարցուցած էք երբեք թէ ինչո՞ւ Մե-
ծի Տանն Կիլիկիոյ Գահակալ Վեհ. Խո-
րէն Ա. Կաթողիկոս այցելեց Ս. Ղազար:

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՏԵՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

ԴԱՆԻԷԼ ՎՐԴ.Ի ԱՍՈՐԻՈՅ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՂՄՈՍԱՅ ԴԱԻԹԻ

(Շար. տե'ս «Բազմավէպ» 1967, ք. 6-8, էջ 125)

Զ.

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
ՍԱՂՄՈՍՆԵՐՈՒ ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱ-
ՆԱԿԻՆ, ՈՃԻՆ. ԵՒ ԹԷ ԻՐՕՔ ՄԻԱԲՆԱԿ
ԿԱՄ ՅԱԿՈԲԻԿԵԱՆ ԷՐ

Եթէ աւելի լոյսի կը կարօտի Յովհան-
նէս Վարդապետի մասին ունեցած մեր
տարտամ ծանօթութիւնը, սակայն մեկ-
նութեանս հեղինակ Դանիէլ՝ ասորի մա-
տենագրութեան մէջ կը յիշուի իբր մեկ-
նիչ Սաղմոսներու, իր Սալէհէ՝ ծննդա-
վայրով կամ բնակավայրով, Աբբայ կամ
Վարդապետ կամ Եպիսկոպոս տիտղոսնե-
րով, որ 650ի շուրջ ապրած է, սրբու-
թեան եւ գիտնականի համբաւով. ասոր
ապացոյցն է Սաղմոսներու ընդարձակ
մեկնութիւնս:

Կը յիշէ նաեւ Աստեմանի, թէ Եղեսիոյ
Յակոբ Եպիսկոպոսը († 708ին), նամակ
մը գրած ըլլայ առ Դանիէլ, նկատմամբ
Թեկուացի կնոջ, այն որ Դաւիթ թագա-
ւորի դուքը շարժեց՝ Արիստոմ որդւոյն
համար²: Իրեն ժամանակակից էր նաեւ
Եփրատի արար ցեղերուն Գէորգ Եպիս-
կոպոսը († 724):

Մեկնութեանս հայերէն թարգմանու-
թեան մէջ ալ, երբ ԶԳ. սաղմոսը կը մեկ-
նէ (էջ 503), կը կարդանք հետեւեալը.
«յարեան յետոյ եւ նետորականք, եւ
խորհեցան չարիս յամի երեսներորդի
Թէոդոսի մինչ ցայս ամս՝ որ է ութ հա-

րիւր եւ յիսուն եւ երեք»: Հ. Ալիշան՝
Դանիէլի մեկնութեանս ժամանակը կը
դնէ Զ. դարու կիսուն, իր զրչով աւելցը-
նելով հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Զեռա-
դրին 327րդ էջին մէջ յիշուած 853 թուա-
կանը անշուշտ Սելեւկիացիներու թուա-
կանն է, որոնք փրկչականէն 313 տարի
առաջ կը սկսին»:

Նաեւ բենեդիկտեան Cl. Van Puyvelde,
Ս. Գրքի ասորական թարգմանութիւննե-
րու մասին խօսելէ ետք, կ'անցնի անոնց
ձեռագիրներուն, եւ հուսկ՝ ասորի մա-
տենագիրներու քով եղած Ս. Գրքի մէջ-
բերումները կամ վկայութիւնները կը յի-
շէ, ուր Դանիէլ Սալէհեցիի մասին հե-
տեւեալը. «Վեցերորդ դարու կիսուն դա-
նադան մեկնութիւնները գրած է, որոնց
մէկ մասը կորսուած է. քանի մը ճառեր
միայն՝ Սաղմոսներու վրայ՝ տպուած են,
զերմանէն թարգմանութեամբ³:

S. Ortiz De Urbina եւս Դանիէլ Սալե-
հեցիի մասին կ'ըսէ. «Երեք հատորներով
կը մեկնէ Սաղմոսները, 541-2 տարիներ
ուն. ասոնց վրայ կարելի է աւելցնել
ժողովողի զրքին մեկնութիւնը, եւ գրու-
թիւն մը Եպիսկոպոսի անապատներու (pla-

1. Սալ կամ Սալէհ՝ Մաւրիտանիոյ (Մարոք) Ֆէս
գաւառի մէջ, Ատլանտեանի ափունքը. Սալէհի
գլխաց է նոր Սալէ կամ Ռապադ. Ալիշան,
Քղբ. Աշխ. էջ 478:

2. Assemani B. O. հտ. Ա. էջ 487 եւ 495:

3. Հմմտ. Dict. de la Bible. Supplément Fasc.
33, էջ 850: